

ЛУИ-ОГЮСТ ФЕЛИКС БОЖУР

/1794—1799/

Роден през 1765 г. в Прованс, барон Божур развива твърде разностранна дейност: следва теология в Сорбоната, става след това висш военен служител, а по-късно дипломат и политик. Автор е и на редица икономически, политически и военни трудове.

През 1794—1799 г. Божур е изпратен за френски консул в Солун, където се занимава с проучване на „търговията, земеделието и манифактурите“, като резултатите публикува след завръщането си в „Картина на търговията на Гърция, съставена според една средна година, от 1787 до 1797“¹. В този негов труд се съдържат ценни сведения за стопанското положение на Балканите и за търговските им отношения с европейските страни.

През 1800 г. Божур е избран за член на Трибуната. Назначен за генерален консул в САЩ през 1804 г., по време на престоя си там пише своя труд „Преглед на Съединените щати в началото на XIX век“². През 1815 г. е назначен за генерален консул в Смирна, а от 1817 до 1819, за главен инспектор на френските консулства и предприятия в Близкия Изток.

След като публикува няколко съчинения по различни въпроси³, Божур бива приет в Академията на моралните науки, към която учредява фонд за даване на награди на автор на „труд за най-добрите средства за предотвратяване и облекчаване на нищетата.“⁴

В неговия пътепис „Военно пътуване в Османската империя или описание на нейните граници и на главните ѝ отбранителни средства, естествени или изкуствени“⁵, издаден през 1829 г., са отразени впечатленията му от обиколката му из Балканите през годините 1794—1799, като консул в Солун, допълнени с нови наблюдения от 1817—1819, когато отново посещава Близкия Изток.

Въпреки противоречивите обяснения за целта на пътуването си, които дава в увода, от по-нататъшните му изложения става ясно, че той е бил изпратен със задача да разузнае военното и стопанското положение на Османската империя с оглед интересите на Франция. Това се потвърждава и от думите му в увода към „Картина на търговията в Гърция...“ (вж. бел. 1, с. 4): „Независимо от това, каква съдба ще предопредели сегашната война на Османската империя, търговията на Гърция принадлежи на Марсилия и по силата на нещата тя ще я получи. Съществуват обаче опасения, че този добър средиземноморски пазар може да бъде отнет от Франция, ако англичаните успеят да ѝ отнемат търговията на Леванта.“

Пропътувал целия Балкански полуостров и Близкия Изток и наблюдавал

давал всичко от политическа и военна гледна точка, Божур описва подробно географските и топографските особености, съществуващата пътна мрежа — всичко с оглед на използването им за военни цели. За да „не се измори читателят от многото топографически детайли“, той описва големите исторически битки, станали по тези места.

Между другото обаче той дава и кратки сведения за градовете и другите селища, за населението, за нравите и поминъка му, които именно представляват интерес за нас. Той изразява също на много места своите схващания за управлението на Османската империя, за политиката на европейските държави към нея и за становището на Франция.

Докато през 1800 г., когато публикува „Картина на търговията на Гърция“, той все още ^{не}иска „поради един вид дипломатически морал да повдигне мистериозния воал, покриващ още слабостите на една империя, от дълго време наш съюзник“ „сега той направо предвижда нейното разпадане: „Отделена от голямото семейство на европейските народи чрез своите нрави и вярвания, както и поради деспотизма на своето управление, Турция не намира никаква подкрепа, нито симпатия за своето политическо съществуване отвън и тя се крепи единствено благодарение на ревността на другите правителства, които се страхуват да я видят завладяна от едно от тях, в ущърб на всички останали“ (т. II, с. 589).

Същевременно като изразител на интересите на френската политика той се обявява за създаването на няколко независими държави на мястото на Османската империя, които да балансират силите в Европа и да служат като преграда срещу натиска на Русия, която според него представлява най-голямата опасност за мира в Европа и Близкия Изток: „Турците трябва следователно да изоставят двете княжества и да се изтеглят зад Дунава, понеже ще удвоят силите си, като ги концентрират; но ако трябва да ги изоставят, то цяла Европа е заинтересувана в това да не ги изоставят в полза на русите...“ (т. I, с. 474). Освен това Божур счита, че „би трябвало дори да се колонизират Египет и целият бряг на Барбария⁶, за да се върне към цивилизацията цялото крайбрежие на Средиземно море“, и преди всичко: „защото това крайбрежие е необходимо за търговията на Европа“ (т. II, с. 596).

Пътеписът се състои от 10 книги (части), всяка една подразделена на няколко глави. Отделните заглавия са: I. Морей; II. Егейското крайбрежие на Гърция или Източна Гърция; III. Ионийското крайбрежие на Гърция или Западна Гърция; IV. Северните граници на Европейска Турция; V. Границите, които обграждат Черно море; VI. Границите на Азиатска Турция; VII. Сирия; VIII. Египет; IX. Морските граници на Турция; X. Системата за нападение и отбрана на Турция изобицо.

[ИЗ УВОДА]

„По време на Френската революция отидох в Гърция, за да търся руини и сувенири: хранех прекрасни илюзии, които загубих още при пристигането си. Трябваше да се занимавам с

всичко друго освен с целта на моето пътуване. Още от младини по желание бях изучавал политика и военно изкуство и тъй като през живота си човек винаги се връща към любимия си учебен предмет, то аз наблюдавах страната от политическа и военна гледна точка. При завръщането ми през 1800 г. публикувах „Картина на търговията в Гърция“, понеже считам, че това може да бъде от полза за търговията на Франция, но запазих военните си наблюдения, понеже се страхувах, че публикуването им може да събуди амбициите на Русия или Австрия, а една нова война срещу Турция би довела до обща война в Европа. Не исках освен това поради един вид дипломатически морал да повдигна с ръцете си мистериозния воал, който покриваше още слабостта на една империя, от дълго време наш съюзник; но днес, след като този воал беше разкъсан от толкова много други ръце, моят труд вече няма политическото значение, което му придавах, и той може да се счита само като предмет на любопитство или за топографски и военни сведения. Няма вече следователно неудобства за публикуването му.

При все това аз не бих го публикувал, ако няхах случай да го прегледам отново през 1817 г. по време на инспекцията, която извършвах по нареждане на правителството из целия Левант, и ако пътешествениците, които бяха преминали през Турция след мен, бяха разглеждали тази страна от същата гледна точка; обаче повечето пътешественици я бяха разглеждали от различен аспект и аз счетох, че моето описание би могло да послужи за допълване на техните. При това аз не се лаская, че съм виждал по-добре от тях; но аз съм виждал различно. Трябва да прибавя дори, че съм наблюдавал твърде несъвършено, понеже любопитното око на всеки наблюдател възбужда навсякъде подозрение и че никъде хората не са по-подозрителни, отколкото в Турция. Затова често наблюдавах, пътувайки, и е възможно да съм се излъгал в наблюденията си. При моите пътувания аз несъмнено видях това, което един чужденец може да види; но не видях всичко и понякога бях принуден да се осланям на виденото от други или сам да отгатвам. По този начин определях хиляди пъти след инспекцията на някое укрепление размерите на съответното укрепително съоръжение и релефа на терена според течението на реките. Тези, които са пътували като мен из Турция, ще забележат несъмнено, че бъркам малко; но в крайна сметка понякога греша и тогава бих могъл да подведа другите, след като сам съм се излъгал.

Освен тези по-големи и по-малки грешки може да съм допуснал и по-незначителни, за които също трябва да предупредя читателите си. Може да съм се излъгал за разстоянията, понеже в Турция те не може да се определят освен според часовете път, а човек понякога върви по-бързо, понякога по-

бавно; за имената, понеже имената не са винаги еднакви у християните и у мюсюлманите и често дават различни имена на една река, на една планина според местата, откъдето се виждат, и на някой склон дават името на главната планина, а на някой приток — името на реката; и накрая може да съм се излъгал за релефа и формата на терена, понеже тази форма се изменя в зависимост от гледната точка на мястото, където се намираме. Обрисовах страната такава, каквато ми се представи, когато преминавах през нея, а не такава, каквато би могло да се види от птичи поглед. Тези грешки са неизбежни, когато се наблюдава, пътувайки; и в Турция те не може винаги да се коригират, понеже липсват сведения. Не може следователно моето изследване да се счита за друго освен за един вид военно разузнаване, подходящо единствено да даде на читателите обща представа за страната, което и ме накара да приложа повече карти⁷; но за да не смесват с моите понятия грешни или неясни представи, ще трябва тук да определя някои думи, които съм употребявал често и чието значение не е още ясно установено“ (с. 1—4).

„С час ход означавам пътя, изминаван за час време, когато човек ходи с обикновена крачка; и когато употребявам думите левга, миля, верста, стадий без друго определение, то аз означавам общата френска левга с 25 части от градуса, италианската миля с 60, руската верста със 104 и гръцкия стадий с 94 тоаза и половина (1 тоаз=1,949 м), така че около 24 стадия правят една левга. И накрая означавам с поход пътя, който една армия изминава обикновено за един ден и който възлиза на 5 до 6 левги.

„Крепост“ наричам укрепено място, където няколко укрепителни съоръжения са свързани заедно; „укрепление“ — отделно съоръжение, а градска крепост или „замък“ — най-здравото място на една крепост.

„Градове“ наричам обикновено селищата, където има повече от пет хиляди жители, „малки градове“ — тези с три до пет хиляди жители, градчета — с 1500 до 3000 жители, „села“ — от 500 до 1500, „махали“ — с по-малко от сто семейства или 500 жители.

Границите на Турция, където повечето от тези крепости са разположени и които, така да се каже, се докосват до вратите на Европа, до днес са били толкова лошо или толкова малко изследвани, че още са ни непознати във всяко отношение; и ако съм успял да ги опозная поне в едно отношение, целта ми ще бъде постигната“ (с. 7—8).

Глава VI

МАКЕДОНИЯ

„Вериа⁸, старата Берей, е разположена в подножието на планината Бермиус⁹, Сиатиста — на един малък приток на Халиакмон¹⁰, Костур, старият Целетрум, край едно езеро, на което е дал името си, и върху едно плато, което отделя водите на Биклища от тези на Еригон¹¹. Последният град е единственият, който има някакво военно значение, понеже той е обграден със стени и построен върху един полуостров в езерото, чийто много тесен провлак може лесно да се отбранява. Костур и Вериа са доста населени, всеки със седем до осем хиляди жители, гърци и турци смесено; но Сиатиста, която е била населена почти изключително с гърци, изглежда обезлюдена, както Коджиани¹² и Гревена след последните ужаси в Турция“¹³ (с. 194—195).

„Малкият град Енидже¹⁴, разположен в подножието на този планински амфитеатър, около едно езеро, където се втичат всички води на Лудиа¹⁵, представлява приятна гледка и може да има четири до пет хиляди жители, почти всички турци. Изглежда, че този град е бил построен от развалините на Пела, намираща се на две левги по югоизточно и в подножието на склоновете, които отделят басейна на Лудиа от този на Аксиус¹⁶. Пела се е издигала амфитеатрално върху склона на един хълм, на който е била крепостта, към мястото, където днес се вижда малкото село Ала-Клисия¹⁷, населено с християни българи. От подножието на хълма изтича извор с минерална вода, преди хващана в квадратен басейн със страна 40 стъпки, в който се е слизало по стълба, чиито стъпала се виждат още“ (с. 197).

„В подножието на тази планина [Куртиах]¹⁸ и около прекрасния залив... е разположен Тесалоник, наричан простонародно Салоник¹⁹; неговата стена с дължина около 4000 тоаза се издига на един склон на планината Куртиах и образува голям полукръг, чийто диаметър се мие от морето. В двата края на диаметъра са двете малки укрепления, които бранят залива, а във връхната точка на полукръга, върху платото на склона, градска крепост със седем кули, която се издига над града, а над нея — височините на планината Куртиах.

Заливът, който служи за пристанище на града и има форма на полумесец, е защитен от една предпланина, по която се виждат руините на Ения; и би било много лесно да се отбранява входът на залива, ако се укрепи тази предпланина.

Поради тази причина Тесалоник е един от най-важните морски градове на Гърция и също най-големият търговски

град, понеже поради централното си местоположение е разтоварище на цяла Европейска Турция, но като военна позиция не заслужава внимание, понеже крепостта му може да бъде обстрелвана от всички височини на планината Куртиах. . .

Гледан откъм морето, Тесалоник представлява твърде приятна гледка; във вътрешността обаче той е мръсен и лошо застроен. Населението му възлиза на около 60 хил. жители, половината от които са турци, а другата — гърци и евреи. След Атина той е най-богатият с древни паметници град в Гърция. . .

Тесалоник е седалище на паша и един от най-големите търговски градове на Турция: главната му търговия е с Ливорно, Триест и Марсилия, където изнася главно памук, тютюн, вълна, коприна, а оттам внася платове, шапки, захар, кафе и други колониални стоки. Днес той е главното търговско средище на Гърция. Поради положението си в дъното на залива Терме този град дори може да се счита за най-важния пункт на Европейска Турция след Константинопол.

От този пункт като от един общ център започват различните пътища, които водят към периферията на Македония и съседните райони. По-главните от тях са пътищата за Лариса, Монастир²⁰, Ускюп²¹, София, Филипополис²² и Константинопол“ (с. 199—201).

„Монастир или Битоля, старата Хераклея, е град с десет до дванадесет хиляди жители, повечето турци, обграден с проста назъбена стена, по продължение на около половината обиколка на която се издигат няколко хълма: което именно би затруднило отбраната му“ (с. 204).

„От Тесалоник до Пела има седем левги, от Пела до Енидже — две, от Енидже до Воден — шест, от Воден до Кастраница²³ — седем, от Кастраница до Флурина²⁴ — десет, от Флурина до Монастир — шест, от Монастир до Ресен — седем, от Ресен до Охрид — шест, всичко от Тесалоник до Охрид — 51 левги. Навсякъде по този път се срещат останки от стар път и изглежда, че той следва трасето на виа Игнация²⁵, който продължава от Лихнидус²⁶ през планините Кандав²⁷ до Дирахиум²⁸, отдалечен от Лихнидус на 29 левги. Цялата дължина на виа Игнация е възлизала на 80 левги. . . Пътят Тесалоник—Дирахиум е бил един от най-хубавите, който римляните са построили в Гърция, и той е свързвал по най-късата линия Рим с Константинопол“ (с. 205—206).

„Ишип²⁹ и Кьоперли³⁰ са два малки, обградени със стени града, всеки с три до четири хиляди жители, добри като преходни позиции, защото единият затваря долината на Браонца³¹, а другият — на Аксиус, но са без значение като места за водене на военни действия, понеже заобикалящите ги височини доминират над тях. Около Ишип се виждат развалините на

един стар замък, построен на един връх от старите български царе; Кюперли обаче е известен само с това, че е бил люлка на една прочута фамилия, която е дала няколко велики везири на империята.³² Някои от селата, които се срещат по пътя от Ищип до Кюперли и от Кюперли до Ускюп, са населени от християни българи, чиято работливост и чистота контрастират с мързеливостта и мръсотията на другите християни.

Ускюп, старият Скупи, е град с пет до шест хиляди жители, разположен на левия бряг на Аксиус и заобиколен с хълмове, върху един от които има стара градска крепост, оставена да се руши, въпреки че там са поставени голям брой оръдия. Улиците му са мръсни, къщите малки; намират се обаче останки от обществени паметници, които сочат за миналото му величие. В околностите му се виждат останки от един акведукт, носен преди от 53 арки и предназначен за довеждане на водите от Лепинца³³. От всички други градове, лежащи на Аксиус, този град е най-важен във военно отношение, защото е разположен срещу ъгъла, образуващ се от съединяването на двете вериги — гръцката и мизийската, и той е като главен ключ на Македония: това е точката, около която една армия, натоварена да защитава влизането в тази провинция, трябва да се върти, понеже тя се намира при изхода на едната и другата верига и на разклонението на трите пътища, които водят: единият за Албания, вторият за Босна и третият за Тракия“ (с. 207—208).

„Пътят от Ускюп за Тракия се отправя на изток, като преминава южно край подножието на мизийската верига, пресича двата притока на Аксиус, единия при градчето Куманово, а другия при Егри паланка³⁴, помежду които се намира една квадратна крепост с четири кули, и при излизане от Егри паланка възлиза по един голям склон на планината Орбелус³⁵, прочута със сребърните си мини, за да се спусне към Гюстендил³⁶ в басейна на Стримон³⁷; след това пътят върви от Гюстендил за Дубница³⁸, от Дупница за Самаков и от Самаков за Баня³⁹ в долината на Хебър, през планината Скомиус⁴⁰, която, както планината Скардус⁴¹, е един възел от мизийската верига⁴², към която се присъединяват планините Панге⁴³, чиито най-високи гребени отделят Македония от Тракия“ (с. 210—211).

„Серес⁴⁴, старият Сирис или Сирха, е разположен на една левга източно от Стримон, в подножието на планините, увенчани от връх Сересина⁴⁵, и край един поток, спускащ се от тези планини, считан от някои пътешественици за Понтус⁴⁶ на древните поради честите наводнения. Градът, обграден с проста стена, се издига край потока на един хълм, където има стара крепост с кули, и може да има 25 до 30 хил. жители, от които 12 до 15 хил. турци, а другите — християни, примесени с малко евреи. Този град, най-населен в Македония след

Тесалоник, е главното разтоварище за македонския памук, който оттам се разпраща из цяла Турция и дори из цяла Европа; в града има няколко манифактури, където се преде и боядисва вълната; поради тази причина той е един от големите пазари на Европейска Турция и център на всички връзки със съседните градове“ (с. 217—218).

„Стримон, наричана днес Струма-Карасу, извира откъм град Радомир в подножието на най-високите върхове на мизийската верига; и след като приема от едната страна всички води, които се спускат от планината Орбелус към Гюстендил, а от другата страна — всички, които се спущат от планината Скомиус към Дубница, към Джумая⁴⁷, тя влиза в една дълбока клисура⁴⁸, която се разширява едва към Петрич, където реката, след като е приела отъясно притока, идващ от Радович⁴⁹, и отляво този от Меленик⁵⁰, минава през друга клисура, за да навлезе накрая в равнината на Серес, към Деми-Хисар⁵¹, и от тази равнина — в езерото Хакинос⁵², при излизане от което се влива в морето около развалините на Амфиполис.

Стримон тече предимно от север на юг и количеството вода, което носи, понякога е равно на това на Аксиус, а друг път е по-малко от това на Халиакмон: буен поток или спокоен ручей в зависимост от различните сезони, пролет наводнява равнината на Серес, а през лятото се влачи бавно в дълбокото си легло“ (с. 216—217).

„Един друг път води от Серес за София в Дунавската долина. Този път се отправя на север, върви по Стримон до Гюстендил и се изкачва към Радомир по голия гребен на мизийската верига, за да се спусне заедно с един приток на Ескус⁵³ към София. Радомир е бедно градче, през зимата затрупано под снеговете; Гюстендил обаче, който е по на юг и някои смятат, че е Юстинианополис, родината на Юстиниан⁵⁴, е град със седем до осем хиляди жители, разположен край един приток на Стримон в дъното на долина, богата с пасища, която храни много хубави стада и красива раса хора, еднакво способни както за полска работа, така и за война. Градът е построен на склона на една планина, на чийто връх има крепост, и самият той е обграден със стена с бойници, отстрани с квадратни кули, високи 40 стъпки, от които може да се дават изстрели на три етажа, включително тези от платформата или най-горния етаж.

Трети път върви по Стримон до градчето Джумая, населявано от турци юруци, които изпълняват службата на пионери във войската, откъдето пътят завива към североизток, за да възлезе до Дубница по един приток на Стримон, наречен Джерма⁵⁵, идващ от планината Скомиус. Дубница е малък град с четири до пет хиляди жители, повечето турци, разположен между две планини в пролом, където тече Джерма, и

е обграден със стена с бойници, издигаща се стъпалообразно по двете планини“ (с. 219—220).

„Самаков е малък град с три до четири хиляди жители, обграден със стена с бойници, отстриани с тухлени кули, и разположен сред висока равнина с отлични пасища и заобиколен с верига от планини, където се разработват железни рудници. Самаковското плато⁵⁶ е една от доминиращите точки в Европейска Турция и на линията на мизийската верига образува един издаден на юг ъгъл, който прилича на голяма крепост, откъдето по Стримон, Нестус^{56a} и Хебър⁵⁷ се слиза към Егейско море, а по Ескус и Осмус⁵⁸ — към Дунава“ (с. 220).

„При излизане от Самаков пътят възлиза незабележимо към голия гребен на планините, обграждащи платото от изток, за да се спусне заедно с водите на Етус⁵⁹ към градчето Ихтиман в басейна на Дунав или с тези на Хебър — към градчето Баня⁶⁰ в тракийския басейн. Градчето Баня е обградено само с проста земна стена“ (с. 221).

„Друг един път води още по-пряко от Серес за Филипополис през градчето Меленик, разположено на най-източния приток на Стримон⁶¹. Пътят върви нагоре по този приток до неговите извори и накрая се изкачва по гребена на планините, които обграждат долината на Стримон от изток⁶², за да слезе в долината на Неврокоп; оттам той пресича планината Панге⁶³ към село Ятовца⁶⁴ и планината Родопи към село Отлуджук⁶⁵, за да се спусне по един приток на Хебър през селата Пещера и Аладжар⁶⁶ във Филипопол; но този път е проходим само лете и непрекъснато е обезпокояван от крадци, чиито убежища са из планините Панге и Родопи“ (с. 221).

„... Малкият град Права⁶⁷, населен с две-три хиляди турци, е обграден с проста стена с бойници, каквито се виждат около всички малки градове в Европейска Турция, изложени на нападенията на крадци. Този вид обграждания обикновено са по-големи, отколкото самият град и са предназначени да приемат жителите на селата и техния добитък. Тъй като крадците при своите набези не влачат със себе си оръдия и се сражават само с пушки, достатъчна е една проста стена, за да ги спре. Ето защо почти всички градове в Гърция са обградени със стени, както са били у нас през феодално време; това е резултат на лоша полицейска система.

В Права има леярна за топове, където използват желязото, добивано в съседните планини и особено в Бунар-Даг⁶⁸, в чиито склонове се крият също сребърни и дори златни мини; поради това именно някои пътешественици са считали, че тази планина е главното възвишение на планините Панге, откъдето Филип, бащата на Александър, е извличал толкова богатства, докато други мислят с по-голямо основание, че това име може да се даде само на главния връх на планините, с

които е заградена равнината на Филипес⁶⁹ от изток и които я отделят от тази на Нестус. Независимо от всичко те са отделени помежду си само чрез високата равнина на Филипес и всички са групирани около този масив, който, ако се продължи на север, би се свързал с планината Скомиус и отделил Македония от Тракия. Тези планини днес са обитавани от войнстващи бандити, които опустошават страната със своите обири; те са покрити почти изцяло с високи гори, което означава състояние на още несвършена цивилизация, защото, когато се цивилизоват, хората обикновено изсичат тези големи масиви от дървета и ги заместват с отделни или групирани в малки букети насаждения, които украсяват земята, без да я претоварват. Има дървета, както и хора, които не се развиват благоприятно, освен когато населението е добре разпределено. Навсякъде, където има натрупване в много малки пространства, както в Турция, полето е опустошавано от разбойници, а хората в градовете се самоизяждат, както риба в развъдник“ (с. 225—226).

[ИЗ КНИГА III]

Глава VII

ТРАКИЯ

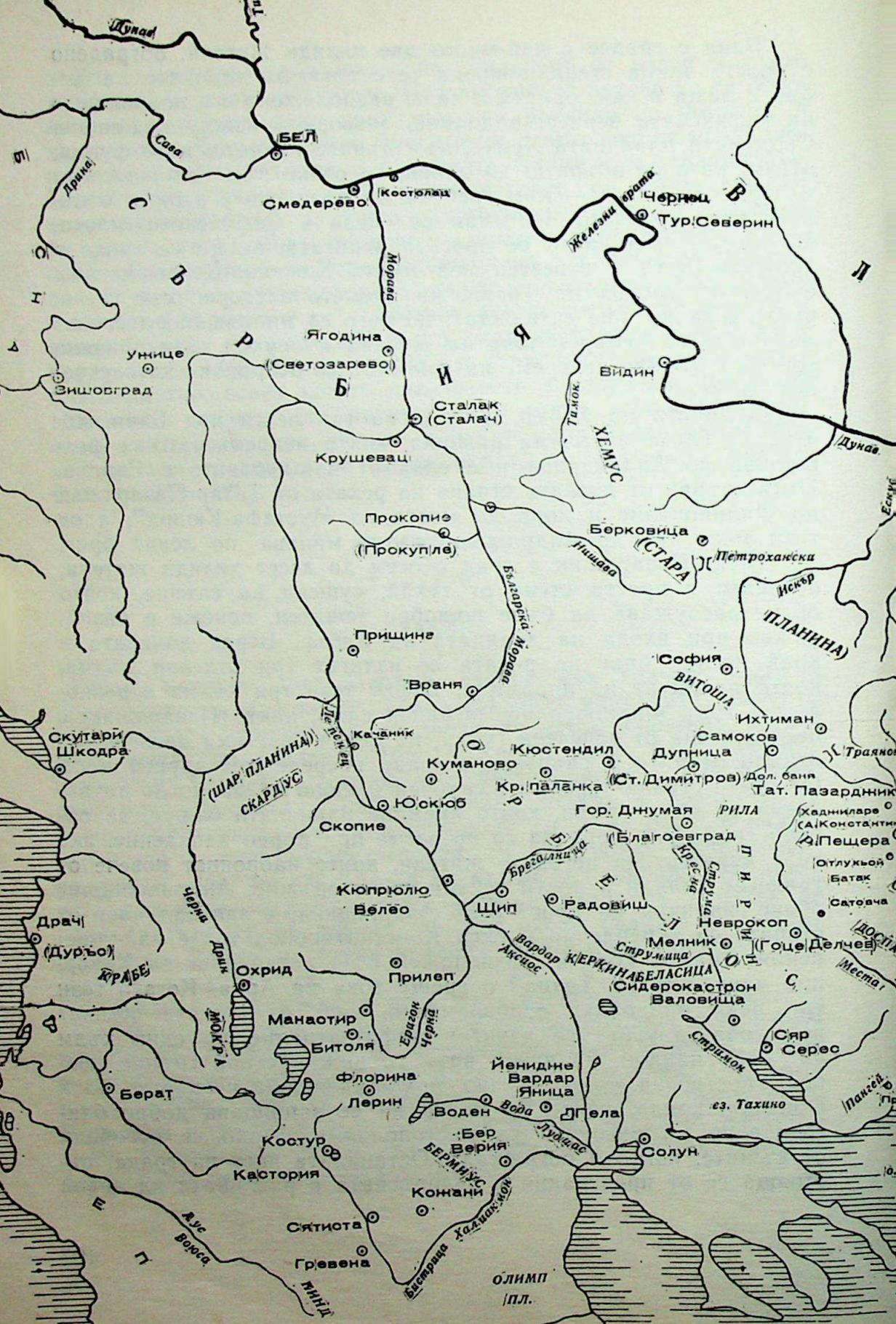
„Хебър, наричан днес Марица, извира към грачето Баня в подножието на планините, които свързват планината Скомиус с мизийската верига, тече от запад на изток в долина, затворена между планините Родопи и Хемус, която се разширява едва към Татар-Пазарджик, над Филипополис; ... Долината, през която протича, е най-обширната долина в Тракия и тя също е прочута както с плодородието си, така също с разнообразието на своите произведения: тя дава жито, вино, коприна, памук, лен, тютюн, ориз и всякакъв вид плодове. На пръв поглед земята изглежда гола, понеже плодните дървета се крият в гънките на терена, но тук около селата се срещат прекрасни букети от орехи и явори, които представляват най-богатата растителност.

Хебър е най-голямата река на егейския бряг: плавателна е за 50-тонни кораби от устието си до Андринопол, а за малки кораби от Андринопол до Филипопол. Най-забележителните селища, които се срещат край бреговете ѝ, са Баня, Татар-Пазарджик, Филипополис, Андринопол, Демотика⁷⁰, Траянополис, Ипсала и Енос; но всички те нямат военно значение освен поради положението си, а укрепленията им, като се изключи Андринопол, нямат никаква стойност.

Баня е градче с най-много две хиляди жители, обградено с проста земна стена, въпреки че е ключ за долината на Хебър и лежи в най-горната ѝ част: разположено е в подножието на мизийската верига, в долина, затворена между планината Скомиус и планината Хемус, към дъното на нещо като фуния; оттам, като се обърнеш на запад, се отива към Самаковското плато, а на север — към гребена на мизийската верига, откъдето през градчето Ихтиман се слиза в Софийското плато. Проходът, през който се пресича веригата, за да се отиде в Ихтиман, сега е известен под името Кюпюлю-Дервен⁷¹: това е старият проход на Траян, на времето затворен със стена, чиито останки още се виждат; по него се минава най-лесно от долината на Хебър в тази на Дунава и поради тази причина той би трябвало по време на война да се отбранява като укрепен лагер.

Долината на Хебър започва на три левги под Баня, където се влиза в голяма равнина, която непрекъснато се разширява до Андринопол и е една от най-хубавите в Европа. Пътят върви от дясната страна на реката от Татар-Пазарджик до Филипополис и дори до моста на Мустафа-Кюпри⁷², а от този мост чак до Андринопол пътят минава по левия бряг.

Татар-Пазарджик е град с осем до десет хиляди жители, обграден с проста стена от тухли, сушени на слънце, който обаче заслужава да бъде по-добре защитен, понеже е разположен при входа на долината на Хебър. Всред долината и край десния бряг на реката се издигат три отделни хълма, които приличат на пирамиди. Върху тези три хълма е разположен град Филипополис, заграден само, както Пазарджик, с проста стена от непечени тухли; на левия бряг има предградие, изцяло открито и свързано с града посредством дървен мост. От двете страни теренът е свързан и нищо не би могло да попречи на една армия, която премине планината Хемус, да обсади града или дори да го превземе при първо нападение, ако не е куражът на неговите жители, които наброяват повече от тридесет хиляди и почти всички носят оръжие; Андрианополис обаче, наричан на прост език Андринопол, е запазил част от старите си укрепления и след Константинопол той е най-укрепеният град в Тракия: разположен е на левия бряг на Хебър, при вливането на Тонца⁷³ и срещу това на Арда. Когато тези три реки придойдат едновременно, част от къщите остават под вода; другите се издигат амфитеатрално по един хълм със слаб наклон, на чийто връх се вижда стара гръцка крепост, построена много здраво, представляваща четвъртит блок с четири крила, която би могла да се защитава добре благодарение на високото си местоположение, ако се освободи от къщите, които я обграждат. Останалата част на града, състояща се от предградия и разпръсната в равнината на левия





Брaшов

Галац

Исаакча

Исмаил

Мачин

Тулча

Бабадаг

ез. Разелим

БУКУРЕЩ

Нарсис
Яломица

Дунав

Карахарман

Карасу

Черна вода

Раова

Куагун

Кюстендна

Кокардна

КючКайардна

Мангалия

Олт

Никопол

Руоо

Разград

Юмур (Факъ)
(Неплярци)

Хадниолу

Базардик
(Толбухин)

Иени Пазар

Нови пазар

Шумен

Козлудна

(Суворово)

Кюлевча

Провадия

Варна

Раковец (Гроздьово)

Кюлякькой
(Моот)

Надър

Месемврия
(Несебър)

Созопол

Карабунар (Грудово)

Факия

Иниада

ЦАРИГРАД

Иниада

Лозенград

Андрианополис

Одрин

Едирне

Мидия

Димотика

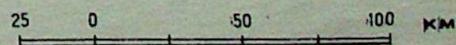
Ипоала

Дедеагач

Траянополис

Еноо

МАРОНОНО МОРЕ



БЯЛО

(ЕГЕЙСКО)

бряг на Хебър и по двата бряга на Тонца, е обградена само с проста пръстена стена, подобна на градинска ограда, но има близо две левги дължина. Този град има около сто хиляди жители турци, християни или евреи и в него се намират забележителни сгради, като стария дворец на султаните, големия безистен и на първо място джамията на султан Селим, прочута с трите си високи минарета и като една от най-красивите в империята... Андринопол е най-важният военен пункт за вътрешността на Тракия...“ (с. 237—241).

„Андринопол е възелът на всички пътища, които излизат от Тракия. Пътят за Тесалоник върви в югозападна посока, покрай Марица и Егейско море. Друг път се отправя точно на запад, върви нагоре по Арда чак до изворите ѝ и води през проходите на Родопите в долината на Места, а от долината на Места през проходите на планината Пангея — в долината на Струма — това е най-прекият път за Серес. Този път, по който минават само кервани, прекосява сурова, гориста страна, но богатата на железни минни; населението там е рядко, разпръснато в отделни селца, но много войнствено и почти цялото състоящо се от селяни или турци-овчари, дошли от Мала Азия и известни под името юруци.

Друг път се отправя на северозапад, нагоре по Марица до изворите ѝ към Баня, където се разклонява на две: единият път минава през проходите на планината Скомиус и се изкачва до Самаковското плато, за да слезе през Дубница в долината на Струма към Гюстендил, откъдето, като продължава покрай мизийската верига от южната ѝ страна до Ускюп, пътят пресича тази верига над Качианик⁷⁴, изкачва се към платото на Касова⁷⁵ и през Прищина слиза в Босна: това е пътят за Триест и Италия.

Другият клон се отправя по на север и се изкачва направо от Баня през Траяновия проход на мизийската верига, за да слезе през Ихтиман в Софийското плато; оттам води за Ниса, а от Ниса, следвайки сечението на Морава — за Смедерво и Белград на Дунава: това е пътят за Виена и Германия.

Други пътища се насочват на север или на изток и водят през Балкана в Дунавската долина или по крайбрежието на Черно море. Първият върви нагоре по течението на Марица до Мустафа-Кюпри и като завива на север, минава през градчето Чирмен⁷⁶ и през селата Арабаджикьой⁷⁷ и Чаликьой⁷⁸ и стига до град Ески-Загра⁷⁹, разположен на приток на Тонца, сред приятна долина, засадена с лозя и плодни дървета. Този град, наречен така, за да се различава от Йени-Загра⁸⁰, разположен по на изток на десния бряг на Тонца, се откроява добре в подножието на планините, които го обграждат, и бе-

Балканите по Луи-Огюст Божур (1765—1836 г.)

лите му минарета сред дърветата, с които е обрасла долината, представляват приятна картина.

Тонца се преминава на една левга северно от града по дървен мост и като се върви нагоре по течението на реката, се стига до малкия град Кейшанлик⁸¹, разположен в подножието на най-високата верига на Балкана сред поля от розови храсти, засадени в лехи, както лозята, които през пролетта издават най-приятни благоухания. Земята на този град се обработва от селяни — българи, дошли от Дунавската долина и разпрострели се днес от двете страни на Балкана, където най-добрите земи засяват, а по другите пасат многобройните си стада.

На една левга и половина от Кейшанлик теренът се издига изведнъж и пътят се изкачва към селото Шипка по голия и скалист гребен на Балкана, откъдето заедно с Йатрус⁸² се спуска в село Каброва⁸³. Там пътят се разклонява на две: единият минава през градчето Селви^{83а} и малкия град Лофча⁸⁴, откъдето заедно с Осъм се спуска до Никопол на Дунава; другият се спуска направо по Йатрус и от Каброва през град Тирнова води до Сищов⁸⁵. Това е пътят за Влахия.

Един друг път се изкачва право на север, върви нагоре по течението на Тонца по левия ѝ бряг до излизането ѝ от планините към град Ямбол, стария Янполис, и пресича веригата на Балкана над град Селимния⁸⁶, разположен, както Кейшанлик, в подножието на най-високите планини сред розови градини. Пролет млади български момичета се разпределят на групи в тези градини и берат всички разцъфнали рози, които отнасят в града в плетени кошници или араба, т. е. груби каруци, теглени бавно от биволи. Свежестта на тези берачки, елегантните им фигури и облекло, косите им, заплетени в дълги плитки, спускащи се по раменете им, и лекият воал, веещ се над главите им, напомнят на пътника сцени от пасторалния живот, така добре описани от древните автори. Понякога тези млади момичета оставят кошниците си на земята и танцуват в кръг при звука на кавала на някой овчар или като си съпровождат сами с песните си: това са най-красивите и най-добри селянки в Турция. Град Селимния изглежда доста добре населен и има също своя индустрия. Тук много добре обработват мед и дестилират розово масло, търсено в цяла Турция.

При излизане от Селимния пътят се изкачва по голия хребет на Балкана, който отдалеч прилича на назъбена крепостна стена: към прохода Демир-капу⁸⁷ пътя я прехвърля и започва да се спуска през село Беброво по един приток на Йатрус към Тирнова, или през село Старка⁸⁸, по един проток на Камшик⁸⁹ към Шумли⁹⁰. Изкачването е много стръмно от южната страна, където бързото топене на снеговете е разкъсало голите склонове на планината; но слизането от северна-

та страна е по-малко стръмно и тя не е толкова гола — в долините се забелязват букети от дървета.

Градовете Ески-Загра и Кейшанлик, които се намират по първия от тези пътища, и Ямболи и Селимния, които се намират на втория, нямат никакви укрепления, които биха могли да спрат хода на една армия, и нямат военно значение освен поради положението си при подстъпа към планините.

Трети път, отклоняващ се по на изток, върви от Андринопол през селата Ак Бунар⁹¹ и Папазли⁹² към платото Катун Или⁹³ и от него до платото на Карнабад⁹⁴, при излизане от Карнабад пресича Дермендере⁹⁵, която се влива под Айдос в Бургаския залив, и се изкачва през село Добрал⁹⁶ до голия хребет на Балкана, откъдето слиза покрай единия от двата притока на Камшик, за да пресече, след като мине през село Чали-Кавак⁹⁷, другия ѝ приток⁹⁸ към село Ески-Стамбол⁹⁹ или Марах¹⁰⁰, след което се изкачва на платото на Ески-Джумая¹⁰¹, към село Богелар¹⁰², или от село Марах — на платото на Шумла към село Кича¹⁰³. Група планини, събрани между тези две плата, разделят водите на Дунав от тези на Черно море и пътят слиза през ниски хълмове, разделени в основата си едни от други от платото на Ески-Джумая по течението на р. Лом до Русе, или от платото на Шумла — по течението на р. Провадия до Варна — това именно придава на град Шумла, разположен в подножието на тази група планини, много голямо военно значение; той също така е считан като двоен ключ за долината на Дунав и за залива на Варна.

И накрая четвърти път в посока североизток се възкачва от Андринопол към платото Омур-Факих¹⁰⁴, което като че ли образува от тази страна първото стъпало към Балкана и минава през градчетата Кара Бунар¹⁰⁵, Туз Касри¹⁰⁶ и Бенли¹⁰⁷, към град Айтос преминава през Дермендере и по прохода Надир-дервен¹⁰⁸ се изкачва до най-високия гребен на веригата. Този гребен, както и онзи при Селимния, прилича на назъбена стена, по която отначало не се забелязва никакъв изход, но изведнъж се разкрива дълбок процеп към една клисура, в чието дъно тече поток¹⁰⁹, който се влива в залива на Месембрия¹¹⁰ южно от нос Емине: това е тясно обградена долина, откъдето се възлиза по една стръмна рампа към гребена на веригата, за да се слезе в долината на Камшик към село Кьоприкьой¹¹¹. След това се пресичат ниски хълмове, които отделят Камшик от река Провадия и се стига до град със същото име, където се разделят трите пътя за Шумла, Силистра и Варна: единият от тези пътища води за Шумла нагоре по течението на реките, вторият — за Варна — върви надолу по течението им, а третият — за Силистра или за Оряхово — в долината на р. Дунав. Последният е прекият път за Молдавия.

Това са различните пътища, които водят от Андринопол за

Дунавската долина и за Варненския залив през Балкана. Тези пътища освен това са едва трасирани и ако трябва да се прекара по тях армия с артилерията ѝ, то те ще трябва да се оправят с пионери, както правят турците, когато започнат военни действия.

Другите пътища са насочени към изток или юг и водят от Андринопол към брега на Черно море или на Пропонтида. Един от тези пътища върви нагоре по Салседере до град Киркилисия¹¹², разположен в подножието на Странджа или малкия Балкан върху прекрасно плато, където се разделят пътищата за Бургас, Енада¹¹³, Медия¹¹⁴ и Константинопол“ (с. 242—248).

„...Общо взето, турските пътища са трасирани само в планините, където представляват неравни и виещи се пътеки; при равни терени те минават ту от едната, ту от другата страна и са отбелязани само от следите, оставени от пътуващите по тях. Такъв е и пътят от Одрин до Константинопол. Една армия би могла да се движи по него и дори да напредва във всички посоки, колкото и многобройна да е тя; но тъй като страната почти навсякъде е необработена и селата са малко, тя би била изложена на гладна смърт, ако не носи със себе си провизии“ (с. 250).

... „Константинопол няма онзи оживен облик, който отличава другите столици в Европа. В него няма никакво движение освен на пристанището: навсякъде другаде цари мрачната тишина на деспотизма, която се забелязва по същия начин във всички други турски градове и която се нарушава само от религиозния вик на мюезина: „Само бог е велик, има само един бог и Мохамед е неговият пророк.“ Този вик, идващ от височината на минаретата, за да свика хората на молитва, сред общата тишина изглежда като че ли слиза от висината на небесата“ (с. 262).

„Морето разяжда старата стена на Сизеболи¹¹⁵, както и тази на Месембрия, още по-разрушена от първата; и за да се отбранява входът на залива, би трябвало да се поправят стените на тези два малки града и да се прибавят към тях някои външни съоръжения“ (с. 267).

„Бургаският залив е твърде важен пункт, за да може безнаказано да се пренебрегне отбраната му... Този залив е като прицелна точка за руския флот, разположен в Севастопол и в устието на Бористен¹¹⁶, който може да пристигне в него при северен вятър дори преди турците да успеят да научат за отплаването му“ (с. 268).

„Тракия е по-добре защитена от планините си, отколкото от укрепленията си. Тракия е най-важната провинция на Европейска Турция. Тя е и най-населената и най-богатата. Има повече от два милиона жители и е много плодородна на зър-

нени храни, пасища и всякакъв вид плодове. Крайбрежието на Черно море е неизчерпаема мина на дървен материал и каменни въглища; в планината Родопа и в планината Панге се намират железни и сребърни мини.“

[ИЗ КНИГА Ш]

Глава III

АЛБАНИЯ И ЗАЛИВЪТ КАТАРО

„Албания, известна на турците под името Арнаутлък или страна на арнаутите... е разделена на два големи пашалъка — Берат и Скудари¹¹⁷: първият се простира от Аус¹¹⁸ до Генусус¹¹⁹, а другият от Генусус до Монте-Негро¹²⁰. Но повечето от жителите, които живеят в тези пашалъци и имат различни нрави и религии, не се подчиняват на турските паши, освен когато са принудени. Тези различни народи са намерили в своите планини средство за избягване на потисничеството и в Европейска Турция те се ползват с един вид независимост, подобна на тази на кюрдите и тюркмените в Азиатска Турция“ (с. 346—347).

„Албанците днес са най-добрите войници на Европейска Турция. Те притежават в най-висока степен сила, сръчност, смелост и всички най-подходящи качества за военния занаят и биха могли да се равняват или дори да превъзхождат най-добрите европейски войски, ако имаха същото обучение и дисциплина, но тъй като живеят в слабо цивилизована страна, те не знаят да воюват с изкуство...“

„Албанците не обичат заседналия труд и предпочитат военния занаят пред всички други. Когато не воюват помежду си, те отиват да вършат това другаде и се наемат при пашите на Турция, както швейцарците при европейските принцове. Обикновено се плаща по една цехина за месец на пехотинец и по две на кавалеристите, с правото и едните, и другите да вземат плячка от врага. Тези войници притежават храбростта и верността на швейцарците, но им липсва подчинението и те представляват бич за градовете и селата. Спомнете си онези разбойници, които под името „маландрини“ опустошаваха Франция по време на Карл V и отвлякоха папа Урбан в Авиньон, за да получат откуп, и ще имате представа за албанските войници. Тази милиция ще завладее или разпокъса Турция и може би албански войник ще бъде този, който ще събори трона на Осман“ (с. 348—349).

ОБЩО ЗА ГЪРЦИЯ, ЗА НЕИНАТА СТРУКТУРА, НАСЕЛЕНИЕ
И ОТБРАНИТЕЛНА СИСТЕМА

„Древните даваха на Южна Гърция 1 360 000 стадия повърхност, или около 1952 квадратни левги, и тя наистина няма повече от 2000, а именно Морея — най-много 1000, Атика с Мегрида — около 100, Беотия — 120, Фокида с Локрида и Дорида — 130, Етолия с Акарнания — 260, Тесалия — 450. Останалата част от полуострова или това, което може да се нарече разширено Северна Гърция¹²¹, няма повече от 8000, а именно: Епир включително Атамания — около 1000, Албания — 1500, Македония — 2500 и Тракия — 3000. Целият гръцки полуостров няма повече от десет хиляди квадратни левги.

Тракия, включително Константинопол, има около 2 000 000 жители, Македония — 1 200 000, Албания — 700 000, Епир — 400 000, Тесалия — 200 000, Акарнания с Етолия — 60 000, Фокида с Локрида — 50 000, Беотия — 40 000, Атика с Мегарида — 30 000, Морея — 300 000. Цяла Гърция няма повече от пет милиона жители, което дава едва 500 жители на квадратна левга, по-малко, отколкото в най-слабо населените европейски страни.

Това малобройно население е и лошо разпределено и не е еднородно. В градовете хората са струпани, а по селата — разпръснати. В Тракия, Македония и Албания половината от населението е мюсюлманско, докато в Епир само една четвърт са мюсюлмани, а в Южна Гърция — една шеста. Християните, които живеят в градовете, са под игото на турците, обаче онези, които живеят в планините, са запазили известна независимост. Черногорците в Албания, кимариотите в Епир, майнотите в Морея са войнствени племена, които дължат независимостта си на своите планини.

Други християнски или мюсюлмански племена дължат независимостта си единствено на своя скитнически начин на живот. Тези племена през лятото живеят по най-високите върхове на гръцката верига, където обитават колиби, направени от клони, които, събрани на едно място, образуват нещо като села. През зимата те слизат оттам по крайбрежието на двете морета, за да пасат стадата си и да продават вълната и сиренето. В Македония и Албания са известни под името колбани или пастири“ (с. 349—352).

„Жителите на Гърция превъзхождат тези на другите страни преди всичко по интелектуалните си качества: общо взето, те имат повече интелигентност и предимно повече въображение, но и техните страсти са по-буйни и подчинени на повече

отклонения, поради което техният морален характер е бил лошо преценяван досега. Едни са виждали у тези хора само пороци, а други само добродетели. Истината е, че в Европа няма народ, който да има повече добродетели и повече пороци; обаче добродетелите му са дело на природата, докато пороците се дължат на управлението.“

„Гърция не може повече да остане в състоянието на анархия, в което е изпаднала, понеже тази анархия е също така гибелна за другите европейски народи, както и за самата Гърция. Тя трябва да се умиротвори, а за да се умиротвори — да се освободи, ако турците не искат сами да я освободят. Обаче Гърция трябва да се освободи само от един съвет на всички европейски сили, за да не бъде подчинена на влиянието на една или друга, и като се върне в европейското общество, да може едновременно да възстанови своята независимост и да допринесе за поддържане на равновесието в Европа.“

(ИЗ КНИГА IV)

Глава VII

ЛИНИЯТА НА ДУНАВА

„Пътят за Ниса¹²² върви нагоре по течението на Морава докъм Ягодина¹²³ и дори до Столац¹²⁵, към сливането на двете Морави, където се разделя на три клона: единият, извивайки на запад, върви по западна Морава и през Карановац¹²⁵ и Узица¹²⁶ води до Вичград¹²⁷ в Босна; вторият, отправяйки се на юг, върви нагоре по Източна Морава и през Прекопя¹²⁸ и Врана¹²⁹ пресича мизийската верига между планината Скардус и планината Орбелус, за да се спусне с Аксиус в Ускюп, или я пресича между планината Орбелус и планината Скомиус, за да се слее със Стримон в Гюстендил. Това е пътят за Македония. Третият, или Тракийският път се отклонява по на изток, върви нагоре по Източна Морава и през Прекопя¹²⁸ и Врана¹²⁹ откъдето се изкачва по платото на Ескус към София, за да премине мизийската верига към Ихтиман, между планината Скомиус и планината Хемус, и заедно с Хебър се спуска във Филипополис: това е пътят за Константинопол. Ниса, който лежи на този път, е старият град Наисус, родно място на Константин¹³⁰ и един от главните градове на Сърбия¹³⁴. Той е разположен на двата бряга на Нишава, през която се минава по каменен мост, широк сто тоаза, и, както София, Ниса е едно от местата за събиране на турската армия при войните ѝ срещу Австрия. Но той е лошо укрепен и е обграден само с проста стена, отстрани с кули, всред която има вътрешно укрепление, което се издига над града и му служи като крепост.

Трябва да има 15 до 18 хил. жители, повечето от които турци. Той представлява хубава преходна позиция, която би могла да служи, както София, за ядро на укрепен лагер...“ (с. 439—440).

„Сърбия има повърхност повече от две хиляди квадратни левги и население 500 до 600 хил. жители, от които 400 до 500 хил. християни от гръцко вероизповедание и около 100 хил. турци, които живеят в трите военни управления в Прищина, Ниса и Белград. Тази провинция се ползува, както Влахия, от един вид автономно управление под сюзеренството на султана; и под сянката на това управление сърбите са придобили повече свобода и изглеждат по-цивилизовани от другите християни в Турция. Те изглеждат също по-заможни, а на война са също толкова храбри, както турците: те дори се поддават по-лесно на въодушевление и никоя войска не може по-лесно от тях да се увлича, нито е по-подходяща за военна служба. От тях би могло да се направят отлични войници.“

„Този преход [Железните врата] е много опасен за корабите; той би могъл да се избегне, ако се възобнови един стар канал, изкопан на левия бряг. По-долу от този канал, между сръбското село Кастол¹³¹ и влашкото градче Чернец¹³², се виждат останките от Траяновия мост, чиито още запазени стълбове и арки свидетелствуват за смелостта и здравината на строежа. Мерките, взети между устоите на двата бряга, показват, че в тази точка реката е широка 515 тоаза, което отговаря на разстоянието и на 20-те арки, посочени от Дион¹³³. Този мост е бил построен в края на завоя, който Дунав прави на юг, преди да стигне Видин, където планините се отдалечават вдясно, за да оставят да премине река Тимок, която разделя Сърбия от България¹³⁴.

Крепостта на Видин има формата на полукръг, чийто диаметър е Дунав: това е проста обграждаща стена, начупена от ъглови укрепления, сред която се издига един неправилен правоъгълник или по-скоро петоъгълник, който е обграден с пет кули; и от височината на тази крепост Осман Пазвантоглу отстоява толкова продължително време с няколко топчин полаци на всички сили на Османската империя. Видин може да има 12 до 15 хил. жители.“

„Всички селища по брега на Дунава от Видин до Никополис¹³⁵ са само паланки с по няколко групи къщи, обаче Никополис, Сищов и Русчук са градове, обградени със стени, защитени с крепости. Крепостта на Никополис е построена на една височина, свързана с града посредством стена, която, извивайки, се спуска до Дунава. Това място представлява добра преходна позиция, понеже е разположено точно срещу устието на Алут¹³⁶, която отваря пътя за цяла Влахия. Никополис може да има 10 до 12 хил. жители. . .

Равнината около Никополис се простира по десния бряг на Дунав, от брега на реката до първите възвишения на планината Хемус, и е прочута с това, че е била театър на кървавата битка, която се е състояла през 1396 г. между султан Баязид и Сигизмунд, крал на Унгария. Този бил син и брат на императори и неговата съдба, изглежда, интересувала цяла Европа. При първия слух за застрашаваща го опасност, пламъкът на кръстоносните походи, едва загаснал, се възпламенил отново и хиляди френски рицари, чийто брой заедно със стрелците възлиза на шест хиляди въоръжени лица, му се притекли на помощ. Сред тях изпъквали граф Дьо Невер, син на бургундския дук, конетабл Д'Артоа, адмирал Дьо Виен и маршал Дьо Бусико. Гордеейки се със своите подвизи повече, отколкото с броя си, тези рицари се хвалили, че ако небето падне, те ще го задържат на върховете на копията си. Повечето от тях били млади храбреци, опиянени от славата на френското име; но всички те притежавали това блестящо качество, това бойно въодушевление, което отличава войниците от тяхната народност. В Никополис те нападнали внезапно елита на еничерите, които за първи път се огънали пред християните; но отнесени от техния вихър и обърнати от едно крило на турската армия, състоящо се от спахии, които се били врязали сред унгарците, те се видели обградени в момента, когато помислили, че са победители. Турците ги обезоръжили един след друг и ги избили хладнокръвно всички с изключение на маршал Дьо Бусико и на граф Дьо Невер, от които очаквали да получат богат откуп. Възмутен от толкова варварство, смелият и благороден Дьо Виен си покрил главата с палтото си и умирайки, произнесъл думите, които по-късно приписвали на един английски капитан, убит от испанците в Америка: „Завещавам душата си на бога, а отмъщението си на моята родина.“ В наше време турците са повторили в Никополис в Епир ужасната сцена от Никополис в Мизия, което доказва, че жестокият характер на този народ не се е променил.

Подлият Сигизмунд се спасил, като преминал по Дунав и Черно море до Константинопол заедно с един принц, също толкова подъл като него; и там се оплакал на Мануил Палеолог, че французите с прибързаното си нападение са провалили сражението. Той обаче е могъл да го спечели, ако неговите тежки унгарци не бяха отстъпили пред спахиите и ако те бяха последвали по-добре смелостта и устрема на французите.

Това сражение се е водило на вълнообразен терен, покрит с отделни хълмове, които прорязват хоризонта и изпъкват в равнината като завеса, изтеглена пред нея. Благодарение на тази завеса Баязид успял да прикрие всичките си движения и така добре да ги комбинира, че всички историци, християни

и мюсюлмани, приписват успеха на битката на неговата мъдрост и на бързината на неговите маневри: което предпоставя, че грубата тактика на турците тогава е превъзхождала тактиката на християните¹³⁷ (с. 440—446).

[ИЗ КНИГА IV]

Глава VIII

ПРОДЪЛЖЕНИЕ ЗА ДУНАВА

Русчук има повече от 30 хил. жители, а Сищов — близо до 20 хил. Туртукай или Тутракан, разположен на десния бряг на реката, между Русе и Силистри, срещу устието на Аргис¹³⁸, няма друго военно значение освен това, че лежи на един от главните преходи на Дунава. Силистри обаче е разположена на същия бряг при вливането на Дриста¹³⁹, има много голямо военно значение, понеже, както Русе, е разтоварище за търговията на България с Влахия. Това място има форма на полукръг, чиято страна лежи на Дунава, а дъгата на сушата. Към реката на върха на една височина има малко квадратно укрепление¹⁴⁰ с четири кули, а към сушата има шест земни четириъгълни окопа, свързани помежду си със стени, пред които през последните войни са поставили дървени прегради с железни шипове: по този начин се обграждат по-скоро военни лагери, отколкото укрепени селища. Този град може да има десет до дванадесет хиляди жители, докато Тутракан няма повече от 5—6 хил., но той е по-важен като преходна позиция, понеже е разположен срещу устието на Аргис и влашкото село Олтеница, което е най-благоприятната точка за преминаване на Дунава от армия, идваща от Влахия и специално от Букурещ...

Расова¹⁴¹ е малък град, разположен към точката, където Дунав се приближава най-много до морето, откъдето го отделя само един тесен провлак, който преди, изглежда, е служил за преминаване на реката или поне на един от ръкавите ѝ. Този провлак не е по-широк от 12 левги и едно време Траян го бил затворил с укрепена линия, чиито останки още се забелязват: те именно се наричат стената на Траян¹⁴², която се простирала от запад към изток от околностите на Расова до пристанището Кюстенджа и центърът ѝ е покрит от малкия град Карасу¹⁴³. Цялата площ между тази стена и реката изглежда образувана от наноси и е осеяна от блата и много езера, между които се различава езерото Расейн¹⁴⁴, което се простира до устието на Дунав: това е областта на България, известна под името Добруджа, която изглежда, като че ли се слива на хоризонта с обширните равнини на Бесарабия. Ця-

лата тази страна е равна и през пролетта житните ниви се простират, докъдето поглед стига. Няма по-живописна гледка от вълнообразните движения, причинявани от подухването на вятъра. Пътникът изглежда, че върви след вълните на море от зеленина; но веднага щом пристигне в някое село, очарованието изчезва. Окаяните колиби, които вижда, и дрипите на тези, които ги обитават, отнемат всичките му илюзии. Навсякъде другаде видът на човека развеселява пейзажа, тук обаче го помрачава“ (с. 447—449).

„Накратко, по линията на Дунава има много крепости, но почти всички са лошо построени. Обикновено те са обградени само с проста стена, отстрани с кули и ъглови укрепления, и много рядко към ъгловите укрепления са прибавени междинни стени за защита на фланговете. Истински укрепления се виждат само в Белград, Видин и Исмаил; и тези три места са единствените, които заслужават действително името крепости, понеже само те могат да устоят на редовно нападение. И между тези три места има твърде големи разстояния без защита, поради което сега нищо не би било по-лесно от това да се пробие дунавската линия, тъй като реката въпреки огромното си водно количество не представлява достатъчна преграда. Не би трябвало да се оставят само тези три укрепени места по тази линия, а всички други би трябвало да се заместят, като се построят три нови крепости, една между Белград и Видин и две други между Видин и Исмаил. Тогава линията на Дунава би била много добре защитена и никоя армия не би могла да я премине безнаказано, без да завладее поне две от тези крепости. Турската линия на Дунава от Белград до Черно море би могла да се сравни с нашата линия на Рейн от Базел до Ландау, тъй като, ако нашата има за прикритие веригата на Вогезите, тази на турците има веригата на Балкана“ (с. 452—453).

[ИЗ КНИГА IV]

Глава IX

РАЗЛИЧНИТЕ ПЪТИЩА, КОИТО ВОДЯТ ОТ ЛИНИЯТА НА ДУНАВА ЗА КОНСТАНТИНОПОЛ

Веригата на Балкана е прорязана само в пет-шест различни точки, а именно при Траяновия проход към Баня, приходите Шипка и Демир-капу към Казанлък и Селимния и при Добрал и Наир-дервен към Карнобат и Айтос¹⁴⁵; през тези проходи минават различните пътища, които водят от Дунавската долина за Андрианапол и Константинопол.

Първият от тези пътища тръгва от Белград или Семен-

дрие¹⁴⁶ и върви нагоре по течението на Морава и Нишава, един от притоците ѝ, до Ниса; оттам пътят възлиза към София по едно прекрасно плато, напоявано от Ескус, по чието течение продължава нагоре до изворите му при Ихтиман, след което прекосява мизийската верига по Траяновия проход и се спуска заедно с Хебър през Баня за Андринопол: това е пътят, който обикаля Балкана от запад и е най-лесният от всички, въпреки че е най-дълъг, понеже следва трасето на един стар римски път. Спускането по южната страна на веригата в долината на Хебър е най-трудният преход; обаче на три левги от Баня, към село Киж-дервент¹⁴⁷, започва долината и до Андринопол по пътя не се срещат никакви природни препятствия.

Ниса и София, които се срещат по този път, са много важни стратегически позиции: първата, понеже лежи на разклонението на двата пътя от Белград и от Видин за Андринопол; втората — защото открива пътя за Траяновия проход, най-лесен от всички за преминаване от Дунавската долина в долината на Хебър. София е град от 25—30 хил. жители, повечето турци, но той не е по-добре защитен от Ниса и укрепленията му се състоят само от проста стена, отстрани с кули, в сред която е разположена градска крепост, където е седалището на главния паша на Европейска Турция, когато Турция е във война с австрийците, понеже София лежи на главната линия на техните операции срещу Константинопол. София е старата Сардика и сред градовете в България тя има същото значение, както Ниса сред градовете на Сърбия.

Има още един път, който минава пряко от Видин през малкия град Белкофса¹⁴⁸ за Софийското плато, но този път е само разклонение на пътя от Белград. Един друг път преминава през малкия град Враца и пресича Балкана над Лофча, но той е много лош и е клон на пътя от Никополис.

Вторият път започва от самия Никополис, върви нагоре по течението на Осмус до малкия град Лофча, откъдето минава през Балкана над село Кулозерица¹⁴⁹ и се спуска по един стръмен наклон в долината на Хебър към Филипополис. По този път днес рядко се минава, понеже, общо взето, е много труден: трасето му е маркирано само в планините.

Третият път тръгва от Сицов и върви нагоре по течението на Иатрус до град Тирнова, където се разделя на два клона. Единият върви нагоре по течението на Иатрус до изворите му и пресича Балкана над село Каброва и се спуска през село Шипка и по Тонца — в Кейшанлик; оттам той води през Ески-Загра и Чирмен в Андринопол. Другият клон, отправяйки се по изток, върви нагоре по течението на един приток на Иатрус до село Беброва¹⁵⁰ и през село Старка¹⁵¹ минава Балкана при прохода Демир-капу, за да се спусне покрай един приток на Тонца в Селимния, откъдето води през Ямболи покрай Тонца

в Андринопол. Тези два пътя пресичат Балкана към центъра и най-високите му върхове. Проходът, през който се минава Балканът над Каброва, между изворите на Иатрус и тези на Тонца, е много висок и изглежда шистозен, обаче на места гранитът се забелязва във възчерните и прорязани скали, често побелели от снеговете. Пътят извива около тези скали и се спуска по един стръмен склон към южната страна сред глинести хълмове, които приличат на дълги стени и чиито перпендикулярни пластове и пирамидални форми имат само солиден вид, както онези дървета в Африка, където термитите правят мравуняците си. В подножието на планинската верига лежи Кейшанлик, гюлистанът на Европа, където розовите храсти се отглеждат на лехи и който е известен в цяла Турция с розовото си масло. Преминаването на Балкана над Селимния е по-малко трудно, защото планината е по-ниска, но този път е по-рядко използван от другия, понеже околността е по-малко населена и по-бедна на провизии, а и често пътниците са изложени на опасността да бъдат нападнати от разбойници.

Четвъртият път тръгва от Русчук и върви нагоре по течението на Лом¹⁵² до град Разград, където също се разделя на два клона: единият възлиза направо на платото на Ески-Джумая, заобикаля от запад планинската група, отделяща това плато от платото на Шумла и се спуска в долината на Камшик към село Ески-Стамбул, където се съединява отново с пътя Шумла—Андринопол. Другият клон се отклонява по-на изток и се изкачва нагоре по течението на един от притоците на Лом, върху платото на Шумла, откъдето се спуска по долината на Камшик към село Ески-Стамбул или по-източно — към село Марах, за да пресече Балкана към Чали-кавак и след това да се спусне през Добрал в долината Дермендере към Карнобат. Това е най-оживеният път след този от София и води през Катун-или и Папазли в Андринопол.

Пети път тръгва от Силистри; и като върви нагоре по течението на Дриста или на един от притоците на Табан докъм изворите им, пътят се изкачва през хълмовете, които представляват първите предпланини на Балкана, на Шумленското плато към малкия град Йени-Базар¹⁵³, където се съединява с различните пътища, идващи от Долния Дунав. Град Шумла, разположен на кръстовището на всички тези пътища, е най-добрата преходна позиция за Балкана, понеже лежи при главния проход на веригата и в началото на двете долини, които се разтварят към Варненския залив, едната с река Провади, а другата с река Камшик. Шумла е обикновеният пункт за събиране на турската армия при война срещу русите, понеже лежи на тяхната главна линия за операции срещу Константинопол, както София лежи на тази на австрийците. Шумла се обляга на една планинска верига, която го обгражда от север,

запад и юг като огромен полумесец, а от източната страна е защитен от една блатиста теснина, която излива водите си в Камшик. Трябва да има най-малко тридесет хиляди жители и е разделен на две части: едната ниска и обитавана от християни, а другата — висока и обитавана от турци. Една стена с малки кръгли кули, подобни на караулки, обгражда града от всички страни и минава по плато, сред което се издига градска крепост; платото като обширна площадка се простира до подножието на планинския масив: това място изглежда, като че ли е било направено специално за създаване на укрепен лагер, на който шумленската крепост да бъде център. Обаче този лагер би могъл да се обходи от запад по пътя от Ески-Джумая и дори от изток — по този от Провади за Карнобат; и докато турците стоят там блокирани от една дивизия, дошла от Силистри, две други дивизии, дошли едната от Русчук през Разград до Ески-Джумая, другата от Долния Дунав през Пазарджик¹⁵⁴ до Провади, биха могли да се съединят в долината на Камшик, към Ески-Стамбул или към Марах: това би прекъснало всички връзки на Шумла с Андринопол и дори с Константинопол. . .“

„По време на последната война¹⁵⁵ русите не посмяха да атакуват Шумла фронтално и за да го атакуват във фланг, те изкачиха и разположиха четири баталиона гренадири по височините, образуващи северната част на полумесеца; но те не можаха да изкачат там артилерия, нито да се задържат. . . И накрая трябваше да отстъпят. Същото нещо им се случи в сегашната война, поради което турците считат шумленската позиция за Термопили на своята империя и в Европа тя е придобила по-голямо стратегическо значение, отколкото заслужава, понеже може да бъде обходена.

При все това Шумла винаги ще има много голямо военно значение не само поради разположението си на прекия път от Русчук и Силистри за Константинопол, но също и защото лежи в началото на долината, която завършва при Варненския залив. . .“

„Град Варна, разположен на левия бряг на река Провадия при изтичането ѝ от Девненското езеро, е обграден само с една проста стена отстрани с кули. Но той би могъл да бъде по-добре укрепен, понеже половината от обиколката му е обградена с вода, а другата половина — от височини, които биха могли да се укрепят с някакви издадени съоръжения и да образуват ядрото на един укрепен лагер. В такъв случай градът би бил достъпен само през долината, която го обгражда от юг, където би могъл да бъде отбраняван посредством маневри по вода. . .“

Варненската равнина е прочута в историята с това, че през лятото на 1444 г. е била театър на кървава битка между Мурад II

и Владислав Ягелон, крал на Унгария и Полша. Мурад, след като сключва в Сегедин¹⁵⁶ примирие с християните за 10 години, абдикира след успехите си в полза на своя син, младия Мохамед, за да се погребее в Магнезия в един манастир на дервиши. Младият султан бил само на четиринадесет години и Владислав счел, че трябва да се възползува от неизбежните неуредици при едно малолетие, за да отдалечи от границите си театъра на войната, да го отнесе в сърцето на Тракия и така да освободи Константинопол, притиснат от всички страни от турците, като ги изгони от Европа и ги изтласка в Азия. Обаче било поради страх, било поради добродетелност той не смее да наруши примирието, сключено в Сегедин, когато кардинал Цезарини, пратеник на Рим, му казал, че не е задължително да се държи дума по отношение на неверниците, и го освободил от неговата клетва. Поблазнен от мнение, което, изглежда, понякога успехът оправдава, но моралът порицава, унгарският крал нарушил примирието и преминал Дунава.

При тази новина Мурад напуснал незабавно отшелничеството си в Магнезия и начело на еничерите се притекъл на помощ на своя син. Преходът му през Тракия, чийто източен, съседен на Босфора ъгъл гърците още владеели, бил колкото бърз, толкова и смел; а този на Владислав през България представлява модел, който може да се препоръча на всеки генерал, който иска да пресече Балкана, за да отиде към Константинопол. Вместо да навлезе неблагоприятно във високите проходи на мизийската верига, Владислав я обходил от източната ѝ страна, завзел главните ѝ склонове по Черно море, за да разузнава по-добре за придвижването си, като напредвал по брега, левият му фланг, допирайки морето, а десният защитен според стария обичай на скитите със стена от коли. Двете армии, които се търсели, се срещнали във Варненската равнина. Ударът на унгарската кавалерия, водена от Хунияди, разбила спахиите и огънала първата линия на еничерите. Те вече се огъвали от всички страни, когато старият Мурад, сражавайки се сред тях, измъкнал от пазвата си договора, подписан в Сегедин, и помолил общия бог на мюсюлманите и християните да накаже оскърблението на неговото име. Клетвопрестъпникът получил този път наказанието, което заслужавал: унгарците, първоначално победители, се откъснали твърде много при преследването на бегълците в равнината, били разбити на свой ред от втората линия на еничерите, която се присъединила към първата, и Владислав, сражавайки се смело сред своите, бил убит с удар на копие. Походът на Владислав е последният, който християните предприемат за освобождаване на Константинопол, вече блокиран от турците.¹⁵⁷

Варна е град с дванадесет до петнадесет хиляди жители; той е разтоварище за търговията на Константинопол с България и има голямо военно значение, понеже има най-добрия рейд, който съществува на Черно море северно от Балкана, и освен това лежи на един от пътищата от Долния Дунав за Константинопол. Всички тези пътища се съединяват в Карасу, в подножието на Траяновата стена; оттам през малките градове Караагач¹⁵⁸ и Базарджик пътят се изкачва по първите склонове на Балкана към градчето Кузлиджи¹⁵⁹. Балканът, планината Хемус на древните, приближавайки до Черно море, се разделя на три клона, единият от които извива на север до Дунава, другият — на юг до Босфора, а третият се снижава постепенно на изток до Черно море при нос Емине, наречен така по древното име на най-високата верига *Noemi extrema*. При Кузлиджи се навлиза в планината; това градче лежи на възела на три пътя, които водят: единият за Варна, насочвайки се източно, другият през Йени-Базар за Шумла, насочвайки се западно, и третият за Провади, насочвайки се на юг.

Този последният път е шестият, който води от Дунавската долина за Константинопол: това е най-прекият път от Русия за Турция. Има още един път, който води от Варна за Константинопол, покрай Черно море, но този път не е достъпен за артилерия, понеже е много стръмен и прорязан от урви. Единственият път, който може да се използва от една армия, е пътят през Провади, който преминава Камшик при Кюпри-Кьой и пресича Балкана по прохода Надир-дервен, за да слезе в долината на Дермендере към Айтос. Айтос е на разклона на двата пътя, водещи единият по Дермендере в Бургас, а другият през Бенли, Туз-Часри и Кара-Бунар в Омур-Факих, където се разделят пътищата за Андринопол и Константинопол. . .“

„Това са главните пътища, които водят от долината на Дунав за Константинопол през Балкана. Има още един път, който върви от София през Враца, Лофча, Селви, Тирнова, Разград и Ески-Джумая за Шумла и Варна. Обаче този път, трасиран по северната страна на веригата, е второстепенен и представлява само пряка съобщителна връзка между главните градове на България.

България, ограничена на запад от Тимок, а на изток от Черно море, се издига от север към юг, от брега на Дунава до най-високия гребен на Балкана и, както Сърбия, тя представлява две големи тераси или може би две продълговати плата, едно над друго, на първото от които се намират София, Лофча, Тирнова, Разград, Шумла, Провади и Варна и то се понижава през повече или по-малко стръмни наклони към северната страна на веригата или към крайбрежието на Черно море; другото се понижава посредством по-лек талус към

бреговете на Дунава и оттам от Видин до Силистри образува различни басейни, където се виждат главните крепости, ограждащи реката. И двете плата са прорязани от планини и набраздени от малки реки, почти всички поройни. Брегът, с който завършва България на изток и който очертава една вдлъбната линия от нос Емине до нос Калиакра, има почти права линия от нос Калиакра до устието на Дунава, която постоянно се понижава, приближавайки реката, и във вдлъбнатата ѝ част се намират само пристанищата Варна и Каварна, а отвъд нос Калиакра — Мангалия, Кюстенджа и малката крепост Кара-Хирман, прост четириъгълник в краищата с кули. Този провлак, притиснат между Дунав и Черно море, в наши дни станал обикновен театър на войните между русите и турците, би могъл да бъде отбраняван лесно срещу армия, преминала Дунава към Галац или Исача, понеже там има четири военни линии, които биха могли да се заемат последователно. Една от тези линии продължава от крепостта Мачин до Кара-Хирман, друга — от малкия град Расова до пристанището Кюстенджа, трета от градчето Кусгун¹⁶⁰ до пристанището Мангалия, четвърта — от укрепленията на Силистри до пристанището Каварна, като те всички създават препятствия, било естествени, било изкуствени: първата е защитена в центъра си от малкия град Бабадаг и четвъртата — от Базарджик. Тази последна линия особено има голямо значение, понеже се свързва, от една страна, чрез Базарджик с Варна, а, от друга — чрез Кайнарджи¹⁶¹ със Силистри и тя предлага на една армия, насочила се към Константинопол, оперативна база, опираща се едновременно на Дунава и на Черно море и което ѝ предоставя на това море едно пристанище, откъдето би могла да получава всичките си провизии. Базарджик, разположен между Силистри и Варна, пази България от изток, както София я пази от запад.

България днес е обезлюдена страна, понеже често е била опустошавана от войни, и няма повече от 500 до 600 хил. жители турци или християни, върху площ близо три хиляди квадратни левги. При все това тя е много плодородна, предимно на зърнени храни и пасища. България е долна Мизия на древните, докато Сърбия е Горна Мизия. Почти цялото ѝ население е концентрирано в градовете: в тях живеят турците, а българите или волгарите, по-точно казано, са разпръснати по селата. Тези народи, дошли по времето на император Теодосий¹⁶² от бреговете на Волга край тези на Дунав, откъдето са се разпространили от двете страни на Балкана, са запазили пасторалните нрави на своите прадеди: те бягат от градовете, където са потискани от турците, и живеят по селата, където отглеждат многобройни стада и се занимават със земеделие. Любовта към труда и вкусът към чистотата ги различават от

другите жители на страната, а постоянните изтезания, на които са изложени, не им пречат да засяват нивите си, като че ли те сами ще събират плодовете им: това е най-добрата раса хора, които населяват Турция или поне най-трудолюбивата и най-търпеливата.

В наши дни България е станала кървав театър на войните на русите и австрийците срещу турците. Първите се спускат натам по Прут, а вторите — по Дунава...“ (с. 457—466).

ИЗ КНИГА V

Глава I

ГРАНИЦИТЕ, КОИТО ОБГРАЖДАТ ЧЕРНО МОРЕ. ЛИНИИТЕ НА ПРУТ И НЕСТЪР.

„Влахия има население милион, до милион и половина жители на площ от три хиляди квадратни левги, а Молдавия до осемстотин хиляди жители. Това население с изключение на малко евреи **Н**о около сто хиляди джигени или цигани се състои изцяло от християни от гръцко вероизповедание, разделено на три класи: боляри или благородници, селяни и търговци. Селяните са разпръснати по полето или събрани в селата, а благородниците с търговците живеят в градовете, сред които се различават двете столици, които са Букурещ на Влахия и Яш на Молдавия. Букурещ е разположен сред една голяма, много плодородна равнина, напоявана от Аргис, и може да има шестдесет хиляди жители; Яш няма повече от двадесет и пет хиляди, но изглежда по-добре построен, понеже се намира наполовина край един приток на Прут. Но и единият, и другият са еднакво мръсни и кални. Улиците не са настлани, а само покрити с дъски и човек трябва да върви по талпи, поставени една до друга, които често са счупени или пред счупване. Всички други градове са още по-мръсни, въпреки че отдалеч къщите сред дърветата представляват твърде приятна гледка: тези къщи обикновено са белосани с вар и отдалеч приличат на театрални декори, които очароват очите в далечината, а отблизо са само грубо замазани. Когато се минава из страната, от всички страни се виждат само мизерни колиби, потънали сред калища“ (с. 471—472).

Увод, подбор и превод: *М. Киселинчева*
Коментар: *М. Киселинчева и П. Коледаров*

¹ *Felix Beaujour, Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797. T. I-II, Paris, 1800. 331 p., 334 p.*
Преведено още същата година на английски и немски.

² Felix Beaujour, *Aperçu des Etats-Unis au commencement du dix neuvième siècle*, Paris, 1814. 274 p.

³ Felix Beaujour, *Le Traité de Luneville*, Paris, 1801; *Le Traité d'Amiens*, Paris, 1802; *Tableau des revolutions de la France, depuis la conquête des Francs jusqu'à l'établissement de la Charte*, Paris, 1825; *Théorie des gouvernements...* Paris, 1823; *De l'expédition d'Anibal en Italie et de la meilleure manière d'attaquer et de défendre la péninsule italienne*, Paris, 1852.

⁴ *Dictionnaire de biographie française*, Paris, 1951, t. V, p. 1110—1111.

⁵ Felix Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles avec 5 cartes géographiques*. T. I—II, Paris, F. Didot, 1829. 539 p., 608 p. (Картите липсват.)

⁶ Сборно наименование за Тунис, Алжир и Мароко.

⁷ Картите, за които говори Божур и които са отбелязани на заглавната страница на пътеписа, изобщо не са били приложени към книгата. Това е означено и в *Library of Congress Catalog of printed cards*, 1958.

⁸ Бер, дн. Верея, Македония, Гърция.

⁹ В същност Дурла планина, която заедно с Докса сега отново се назовава с античното си име Бермион.

¹⁰ Р. Бистрица.

¹¹ Р. Черна.

¹² Кожани, Македония, Гърция.

¹³ Има пред вид феодалните размирици.

¹⁴ Енидже Вардар, дн. Яница, Македония, Гърция.

¹⁵ Р. Воденска или р. Вода, на турски Кара-Азмак.

¹⁶ Р. Вардар, на гръцки Аксиос.

¹⁷ С. Постол или Агнос Апостоли, дн. Пела, Македония, Гърция.

¹⁸ Хортач, дн. Хортиатес, Гърция.

¹⁹ Гр. Солун, Македония, Гърция.

²⁰ Гр. Битоля, Македония, Югославия.

²¹ Гр. Скопие, Македония, Югославия.

²² Гр. Пловдив.

²³ С. Катраница, дн. Пирги, Кайлярски окръг, Гърция.

²⁴ Гр. Лерин, Гърция.

²⁵ Римска магистрала, съединяваща Рим с Цариград през Драч — Охрид—Битоля—Солун—Филипи—Кавала—Ипсала—Мармара-Ереглиси.

²⁶ Гр. Охрид, Македония, Югославия.

²⁷ Албанските планини Крабе.

²⁸ Драч, дн. Дуръс, Албания.

²⁹ Гр. Шип, Македония, Югославия.

³⁰ Гр. Титов Велес, Македония, Югославия.

³¹ Р. Брегалница.

³² Кюпрюлните не са от Велес. Явно Божур греша.

³³ Р. Лепенец, Югославия.

³⁴ Криворечна (Крива) паланка, Македония, Югославия.

³⁵ Под събирателното име Орбелос в античността се разбираше целият орографски комплекс между Беласица планина и Осоговието.

³⁶ Гр. Кюстендил.

³⁷ Р. Струма.

³⁸ Дн. гр. Станке Димитров, Кюстендилски окръг. Името се извежда от дъб.

³⁹ С. Долна баня, Софийски окръг.

⁴⁰ Скомиос или Скомброс, дн. Витоша.

⁴¹ Шар планина и Скопска Черна гора.

⁴² В представите на античните географи надлъжно през целия Балкански полуостров минавала една планинска верига. Някои автори я назовавали „мизийска“, защото отделяла Мизия (Горна и Долна) от Тракия и Македония. Тази въображаема планинска верига според древните земеписатели се състояла от Хемус (дн. Стара планина), орографските ком-

плекси Орбелос (планините между Беласица и Осоговската планина), Скардос (Шар планина със Скопска Черна гора) и Бертикос (Северноалбанските планини). Дори до 1875 г. модерните географи се водели по античната традиция и авторитета на Клавдий-Птолемеевата „География“ и приемали, че Балканите се пресичат от единен планински масив. Срв. напр. т. I от *Géographie universelle*, излязъл в Париж през 1875 г.

⁴³ Пангеон или Кушиница.

⁴⁴ Гр. Сяр, Македония — Гърция.

⁴⁵ Серсина е Беласица и нейните предпланини, а потокът — р. Сяровица, която събира водите си от една от тях — Шарлия планина.

⁴⁶ Понтус — античното име на Черно море, а същевременно и на надлъжната планинска верига, наричана още мизийска (вж. тук бел. 42), която древните географи смятали, че се простира от Адриатическото море до Евскинския понт. В действителност пътешествениците са имали пред вид възела от планини Черна гора, състоящ се от Алиботуш, Шарлия и Капаклия, преименувани сега Менойкион и Сминица пл. (на турски Боздаг, а на гръцки — Фалакрон), който те общо смятали за част от надлъжната планинска верига на Балканите.

⁴⁷ Горна Джумая, дн. Благоевград.

⁴⁸ Кресненското дефиле.

⁴⁹ Радовиш, Македония, Югославия.

⁵⁰ Гр. Мелник, Благоевградски окръг.

⁵¹ Гр. Демир-Хисар или Валовица, дн. Сидерокастрон, Гърция.

⁵² Ахинос или Тахино, сега пресушено.

⁵³ Р. Искър.

⁵⁴ В същност античната Пауталия, средновековният български Велбъжд. Днешното му име Кюстендил произлиза от това на феодалния му владетел Константин Драгаш в края на XIV в., който се признал за васал на османците.

За родното място на Юстиниан се води дългогодишен спор в научната книжнина. Вж. по-новите изследвания на Ф. Баришић, Досаидашић покушаји убификације Града Justiniana Prima. 36. Филозофског фак., књ. VII—1, Београд, 1963, с. 127—142 и посочената литература. Срв. П. Коледаров, Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средишната и източната част на Балканите от VII до XVIII в., ИИЗИ, т. 18, 1967, с. 117, бел. 97, който локализира античната Таурезиана (родното място на Юстиниан) и укрепленето Бедериана със селата Тавор (Таор) и Бадер, Скопско, и със споменатото „Тавор градище“ във Виргинската грамота на цар Константин Тих-Асен (1258—1277).

⁵⁵ Р. Джерман.

⁵⁶ Рила пл.

^{56а} Р. Места.

⁵⁷ Р. Марица.

⁵⁸ Р. Осъм.

⁵⁹ Р. Утус, дн. Вит.

⁶⁰ Вер. с. Долна баня, Софийски окръг.

⁶¹ Тоест Мелнишката река.

⁶² Тоест Пирин планина.

⁶³ Божур бърка Пангей (Кушиница пл. или Пърнардаг) с Доспатската планина.

⁶⁴ Сатовица или Сатовча, Благоевградски окръг.

⁶⁵ Вер. гр. Батак, Пазарджишки окръг на турски Отлукьой.

⁶⁶ Аладжилар или Аджиларе, дн. с. Алеко Константиново, Пазарджишки окръг.

⁶⁷ Правища, дн. Елефтернуполис, Македония, Гърция.

⁶⁸ Пърнардаг е турско име на Кушиница планина, античния Пангей (Пангеон).

⁶⁹ Античният и средновековен град Филипи, чиито развалини се намират между днешните градове Драма и Кавала, Гърция.

- 70 Димотика, дн. Дидимотихон, Беломорска Тракия, Гърция.
- 71 Проходът Траянови врата.
- 72 Свиленград, Хасковски окръг.
- 73 Р. Тунджа.
- 74 Качаник, Македония, Югославия.
- 75 Косово поле, Югославия.
- 76 Средновековната крепост Черномен след завладяването му — сан-
джак — турски административен център Черномен, а сега село, преимену-
вано Орменион, Дидимотихонски окръг, Гърция.
- 77 С. Коларово, Старозагорски окръг.
- 78 Неуточнен, вероятно изчезнало.
- 79 Гр. Стара Загора.
- 80 Гр. Нова Загора, Старозагорски окръг.
- 81 Гр. Казанлък, Старозагорски окръг.
- 82 Р. Янтра.
- 83 Гр. Габрово.
- 83 а Гр. Севлиево, Габровски окръг.
- 84 Гр. Ловеч.
- 85 Гр. Свищов, В.-търновски окръг.
- 86 Гр. Сливен.
- 87 Проход Вратник.
- 88 С. Стара река, Сливенски окръг.
- 89 Р. Камчия.
- 90 Гр. Шумен.
- 91 Едноименно село в околия Лала паша, Турция, близо до днешната
българо-турска граница.
- 92 С. Попово, Ямболски окръг.
- 93 Божур има пред вид Дервентските възвишения и Бакаджиците.
- 94 Гр. Карнобат, Бургаски окръг.
- 95 В същност ляв приток на Мочурица, а не самата Айтоска река.
- 96 Преди Освобождението с двойно име — Прилеп, което е днешното
официално наименование на селото в Бургаски окръг.
- 97 Също с двойно име — Риш.
- 98 Тоест р. Голяма Камчия.
- 99 Гр. Преслав, Шуменски окръг.
- 100 С. Мараш, Шуменски окръг.
- 101 Гр. Търговище, а платото е Преславското.
- 102 Тоест Бухлар, дн. Буховци, Търговишки окръг.
- 103 С. Кюлевча, Шуменски окръг.
- 104 С. Факия, Бургаски окръг, съответно Дервентските възвишения,
смятани погрешно от Божур като предпланини на Балкана.
- 105 Гр. Грудово, Бургаски окръг.
- 106 С. Русокастро, Бургаски окръг.
- 107 По този път Р. Уолш през 1827 г. споменава с. Бини. Вероятно
се има пред вид с. Бей кьой или Бей махле, дн. Светлина, Бургаски окръг.
- 108 По името на с. Надър, Бургаски окръг, дн. наричан Айтоски
проход.
- 109 Тоест Хаджийската река.
- 110 Гр. Несебър, Бургаски окръг.
- 111 С двойно българско име преди Освобождението — Раковец, дн.
преименувано на с. Гроздьово, Варненски окръг.
- 112 Турците го наричали Кърк-клисе, а българите — Лозенград, дн.
преименуван на Къркларели, Турция.
- 113 Малкото скеле и село Иниада, южно от едноименния нос, Турция.
- 114 Гр. Мидия, Турция.
- 115 Тоест Созопол, Бургаски окръг.
- 116 Бористенес е древното име на р. Днепър.
- 117 Гр. Шкодра, Албания.

¹¹⁸ Р. Воюса.

¹¹⁹ Р. Мати.

¹²⁰ Черна гора.

¹²¹ Непознаващите още етническите отношения на Балканите западно-европейци проявяват склонност да наричат „Гърция“ страните, населени с православни християни с оглед тяхното подчинено положение на цариградския гръцки патриарх и съобразно с традициите на хуманистичната насоченост на тогавашните образовани люде.

¹²² Гр. Ниш, Югославия.

¹²³ Дн. гр. Светозарево, Югославия.

¹²⁴ Гр. Сталак, на сръбски Сталач, Югославия.

¹²⁵ Крушовац, Югославия.

¹²⁶ Ужице, Югославия.

¹²⁷ Вишеград, Югославия.

¹²⁸ Прокупле, Югославия. Божур спазва старобългарския облик на името.

¹²⁹ Гр. Враня, Югославия.

¹³⁰ Император Константин Велики (324—337).

¹³¹ Дн. гр. Костолац, Югославия, старобългарският Браничево и античният Виминациум.

¹³² Старобългарското име на дн. гр. Турну-Северин, Румъния. Тази форма се среща в първия подробен навигационен план на Долни Дунав, съставен от австрийска инженерна команда през 1779 г. (вж. П. Коледаров, План на р. Дунав от Земун до устието му, съставен от 1779 до 1782 г. — Маджарски извори за българската история. Съст. П. Миятев. Ред. М. Йонов. Под печат).

¹³³ Никеецът Дион Касий Коцеян (ок. 150—235) — най-значителният гръцки историк през римската императорска епоха, автор на всеобща римска история. Вж. *Dionis Cassii Cocceiani historia Romana*. Red. Dindorf-Melber. Lipsiae, 1890—1928. LXVIII, 13, 14.

¹³⁴ Божур има пред вид границата между сръбското княжество и Османската империя по негово време, без да разграничава двете нации.

¹³⁵ Гр. Никопол, Плевенски окръг.

¹³⁶ Р. Олтул, Румъния.

¹³⁷ Очевидно Божур е ползувал френски извори за Никополската битка, особено Бусико (вж. тук. с. 38). Независимо от субективната преценка за „вината“ за поражението, която Божур изтъква под влияние на френските извори за битката, той дава много правдиво обяснение за обективните обстоятелства, улеснили успеха на османската армия. Явно е, че това обяснение се основава на личното наблюдение на Божур върху терена на сражението.

¹³⁸ Р. Арджешул, Румъния.

¹³⁹ Малка рекичка, вливаща се в Дунава североизточно от града и запазила средновековното му име Дръстър.

¹⁴⁰ Според описанието на Божур — Деирмен табия.

¹⁴¹ Гр. Расова, Румъния.

¹⁴² Окопите в действителност са три успоредни. От тях северният се нарича Траянов. Народното предание изобщо приписва всички окопи в нашите земи на този римски император. В същност укрепената система е била използвана с подобрения и от българските владетели. (Вж. E. Comşa-D. P. Bogdan, P. P. Panaitescu, *Inscriptia slavă din Dobrogea din anul. 943*. Studii (Revistă de istorie și filosofie), IV, 1951, p. 122—123; Д. П. Богдан, Добруджанская надпись—943 года, *Romanoslavica*, I, 1958, с. 88—89; В. Гюзелев, Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г., *Исторически преглед*, год. XXIV, 1668, кн. 6, с. 40 и сл.

¹⁴³ Гр. Черна вода, Румъния.

¹⁴⁴ Разелм.

¹⁴⁵ Съответно Троянският към Баня (Карловско), Шипченският, Вратник, Ришкият и Айтоският проход.

- ¹⁴⁶ Гр. Смедерево, Югославия.
- ¹⁴⁷ Къз Дервент или Момина клисура, съответно Момин проход.
- ¹⁴⁸ Гр. Берковица, т. е. Петроханският проход.
- ¹⁴⁹ Калугер-махле или Калугерица, дн. Калугерово, Карловско, Пловдивски окръг.
- ¹⁵⁰ С. Беброво, В.-търновски кръг.
- ¹⁵¹ С. Стара река, Сливенски окръг.
- ¹⁵² Р. Бели Лом.
- ¹⁵³ Гр. Нови пазар, Шуменски окръг.
- ¹⁵⁴ Хаджиолу-Базарджик или Пазарджик, дн. гр. Толбухин.
- ¹⁵⁵ През Руско-турската война от 1768—1774.
- ¹⁵⁶ Гр. Сегед, Унгария.
- ¹⁵⁷ За тези събития срв. Б. Цветкова, Паметна битка на народите... и там посочената книжка.
- ¹⁵⁸ Вероятно има пред вид с. Кокарджа, район Адамклинс, Румъния.
- ¹⁵⁹ С. Козлуджа, преименувано на Суворово, Варненски окръг.
- ¹⁶⁰ Дн. преименувано на Йон Корвин, село в район Адамклинс, Румъния.
- ¹⁶¹ В същност Кючук-Кайнарджа, дн. Кайнарджа, село в Силистренски окръг. Тук е подписан договор между Русия и Турция през 1774 г.
- ¹⁶² Ф. Божур греша в хронологията си за придвижването на българите от Волга към Долния Дунав. Трудно е да се определи кой византийски император с име Теодосий е имал пред вид. В същност прабългарите са прекосили р. Волга на път от Средна Азия още през II в. от н. е., т. е. преди управлението на Теодосий I Великий (379—395) и на Теодосий II (408—450). Първият поход на кутригурите в Тракия се отнася към 493 г. според известията на Амнан Марцелин (вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. I, София, 1918, с. 46). При Теодосий III Адрианец (715—717) България вече е твърдо укрепена в Тракия и този византийски владетел е бил принуден да потвърди с договор (вж. В. Н. Златарски, пос. съч., пак там, с. 177) отстъпената от Юстиниан II на хан Тервел област Загоре. За последната вж. P. K o l e d a r o v, More about the Name Zagore..., p. 92—107.